

مقدماتی درباره مبادی عرفانی هنر و زیبایی در اسلام با اشاره به مثنوی معنوی

• دکتر شهرام پازوکی

تاریخ دریافت مقاله: ۸۲/۶/۲

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۲/۸/۲

چکیده:

برخلاف آنچه بسیاری از پژوهشگران در باب زیبایی و هنر در تفکر اسلامی می‌گویند، نوعی تفکر و معرفت به زیبایی و هنر در اسلام وجود دارد که البته با آنچه در عالم غرب از قرن هیجدهم تحت عنوان aesthetics رایج شد تفاوت اصولی دارد. مبادی هنر و زیبایی در اسلام کاملاً عرفانی و تابع نگرش معنوی مسلمین به حقیقت و هستی و آدم و عالم است از این رو فقط با ورود به عرفان اسلامی و انس با آن می‌توان درکش کرد. مهم‌ترین این ارکان عبارتند از حسن و جمال الهی، تجلی، مقام احسان، تشبیه و مقام نیستی و بی‌هنری. از مهم‌ترین متون عرفانی که در آن تقریباً به تمامی این نکات به اجمال و تفصیل اشاراتی شده است، مثنوی معنوی است. در این مقاله با استناد به مثنوی، ارکان عرفانی زیبایی و هنر در عالم اسلام بیان می‌شود و به دو هنر متفاوت شعر و نقاشی به عنوان مثال اشاره می‌گردد.

واژه‌های کلیدی:

حسن و جمال الهی، تجلی، مقام احسان، تشبیه.

E-mail: shpazouki@hotmail.com

• عضو هیئت علمی مؤسسه حکمت و فلسفه ایران، وزارت علوم (استادیار).

مقدمه

ما چو چنگیم و تو زخمه می زنی
 زاری از ما نه، تو زاری می کنی
 ما چو نائیم و نوا در ما زتست
 ما چو کوهیم و صدا در ما زتست
 ما چو شطرنجیم اندر بُرد و مات
 بُرد و مات ما زتست ای خوش صفات^۱

و تابع نگرش معنوی خاصی است که مسلمین داشته اند. این مبادی تفاوت اصولی با مبادی هنر مدرن دارد. از این رو ورود به عالم معنوی عارفان مسلمان و درک جایگاه مقام والای هنر و زیبایی در آن برای کسانی که انسی با عالم عرفانی ندارند و خبری از آن نشنیده اند دشوار و گاه غیرممکن است و چه بسا محققان جدید در هنر اسلامی از ظن خود اقوالی را به زبان آورند که روح آنان کاملاً با آن بیگانه بوده باشد.

اگرچه عارفان مسلمان هم زبان و هم دل هستند چون همگی ثمرات شجره مبارکه عرفان و تصوف اسلامی می باشند و از این جهت نمی توان هیچ کدام را دارای ابداعات و نوآوری های فکری بی سابقه ای در نظر آورد، ولی بعضی از آنان در آثار خویش مستقیماً و غیرمستقیم متعرض موضوع هنر و زیبایی شده اند.

در میان عارفان مسلمان مولانا جلال الدین بلخی (مولوی) در قرن هفتم در شاهکار عرفانی خویش مثنوی معنوی بیش از همه نگرش خاص عارفان را بیان کرده است و از این حیث کتاب وی شاید بهترین مدخل برای ورود به عالم هنری هنرمندان مسلمان باشد. در اینجا با استناد و استشهاد به مثنوی مولوی اجمالاً این نگرش خاص را بیان می کنیم.

در نگاه اولیه به هنر در عالم اسلام و آرا و آثار متفکران مسلمان، یک نظام منسجم هنری به چشم نمی خورد و لذا این شبهه القا می شود که هنرمندان مسلمان مبادی نظری خاصی را مطرح نظر نداشته اند و آنچه گفته اند یا حاصل خام نظری و یا به تقلید از دیگران است. به این دلیل اگر زیبایی شناسی (aesthetics) را به معنایی که در دوره مدرن متداول شده، مورد نظر قرار دهیم به این معنا در اسلام چیزی به نام زیبایی شناسی اسلامی یا نوعی معرفت هنری وجود ندارد و قول کسانی که چنین می گویند صادق است.^۲ ولی اگر زیبایی را به معنای خاصی که در عالم اسلامی داشته است مورد توجه قرار دهیم نوعی تفکر و مبانی عرفانی درباره زیبایی می یابیم که کاملاً متفاوت از زیبایی شناسی مدرن است.^۳ حقیقت این است که با کمی هم دلی و ورود به عالم معنوی هنرمندان مسلمان به زودی درمی یابیم که آنان حائز بینش و بصیرت خاص عمیقی به هنر و زیبایی بودند و لذا هنرشان تابع اصول و مبادی متعالی ای است که در چارچوب ذهن علمی ما نمی گنجد و در آن جا نمی گیرد، لذا فهم آن برای ما مشکل است.

مبادی هنر و زیبایی در عالم هنر اسلامی کاملاً عرفانی

مبادی عرفانی هنر و زیبایی در اسلام

به قول سعیدالدین فرغانی، عارف شارح تائیه ابن فارض، «پس معنی جمال و حقیقت او کمال ظهور است»^۴ که البته کمال ظهور مشتمل بر تناسب و ملائمت نیز هست. و این تعریفی است از جمال که تقریباً در همه موارد در عرفان اسلامی و حتی نزد حکمای یونان باستان مثل افلاطون^۵ و بعضی عرفا و حکمای قرون وسطی مقبول و معروف بوده است.

عبدالرحمان جامی در این باب در مثنوی یوسف و زلیخا گوید:^۶

در آن خلوت که هستی بی نشان بود

به کنج نیستی عالم نمان بود

...

چنان که گفته شد مبادی هنر و زیبایی در عالم اسلام کاملاً عرفانی است که در اینجا امهات آن شرح داده می شود:^۷ مهم ترین ارکان عرفانی در این باب مساله "تجلی" است که منشاء حسن و زیبایی می شود. شرح مطلب به قراری که عارفان می گویند اجمالاً چنین است که حضرت حق از مقام غیبالغیوبی خود که عرفای مسلمان آن را مقام "کنز مخفی" یا "کنج پنهان" یا "عما" یا "تاریکی" می خوانند بیرون می آید و حجاب از دیده برمی کشد. در این کشف حجاب از طرفی عالم نور وجود را می یابد و از طرف دیگر حسن حق ظاهر می شود. مادام که حضرت دوست در نهانخانه غیب بود، حسنی در میان نبود ولی وقتی پرده از رخساره برداشت، جمال او تابان گشت.

ولی ز آنجا که حکم خوبرویی است

ز پرده خوبرو در تنگ خویی است

پرپر و تاب مستوری ندارد

چو در بندی سر از روزن برآرد

برون زد خیمه ز اقلیم تقدس

تجلی کرد در آفاق و انفس

بدین قرار از آنجا که همه موجودات مظاهر تجلی حق هستند، جمال حق و حسن و وجه الهی در همه موجودات ساری است و به این معنا موجود بودن مساوی آیت حق و حسن و زیبای بودن است. از این رو در حدیث نبوی آمده که **إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ**^{۱۰} یعنی خداوند احسان یعنی زیبای بودن را بر همه چیز فرض کرده است. پس اصل هر حسن و جمالی، جمال ذوالجلال است که مولوی گوید:

اصل صد یوسف جمال ذوالجلال

ای کم از زن شو فدای آن جلال^{۱۱}

پس سخن گفتن درباره هر حسن و زیبایی در حقیقت سخن گفتن از حسن معشوق ازلی است:

مولوی گوید:

بهر دیده روشنان، یزدان فرد

شش جهت را مظهر آیات کرد

تا به هر حیوان و نامی که نگرند

از ریاض حسن ربانی چرند

بهر این فرمود با آن اسپه او

حَيْثُ وَيَتِمُّ فَتْمٌ وَجْهُهُ

...

حسن حق بیند اندر روی حور

همچو مه در آب از صنوع غیور^{۱۲}

حسن و زیبایی منشاء بروز عشق می شود که از دیدن جمال معشوق که متجلی گردیده پیدا می شود. این فقط مقام خاص آدمی است که عاشق شود، چنان که حافظ گوید:

در ازل پرتو حسنش ز تجلی دم زد

عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد

اگر از آن طرف ظهور و تجلی و بروز حسن است از این طرف عشق و جذب و شور و شوق عاشقانه است. دلربایی و بی هوشی و مستی است. اما آن کس که عاشق نیست او حسن الهی را در همه جا نمی بیند بلکه صورت خود را می بیند. مولوی گوید:

از قدح گر در عطش آبی خورید

در درون آب حق را ناظرید

آن که عاشق نیست او در آب در

صورت خود بیند ای صاحب بصر^{۱۳}

بخش اعظم مثنوی شرح این ظهور و تجلی و بروز حسن از یک طرف و شور و شوق عاشق حسن از طرف دیگر است و اینکه عاشق چه راه ها را باید طی کند و از چه عقباتی بگذرد تا به در هوش ربای حسن در انتهای مثنوی برسد.

عشق معراجی است سوی بام سلطان جمال از رخ عاشق فروخوان قصه معراج را^{۱۴} داستان حسن و عشق به قول مولانا آخر ندارد (این ندارد آخر) و شاید بدین سبب مثنوی نیز ناتمام ماند. ولی بی تردید مثنوی به عنوان یک "حسن نامه" تمام عیار محفوظ مانده است.

هنر نیز به هنگام تجلی و کشف حسن و به عبارت دیگر در مقام احسان تحقق می یابد. هنرمند، محسن یعنی اهل احسان است. اما احسان چیست؟ مقام احسان در عرفان پس از مراتب اسلام و ایمان است. در تعریف این مقام پیامبر می فرماید: **الاحسان أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ** و **أَنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ**^{۱۵} (احسان آن است که خداوند را به گونه ای عبادت کنی که او را می بینی و اگر تو او را نمی بینی او ترا می بیند).

این همان مقام است که رسول اکرم در ضمن حدیث دیگری تحت عنوان مقام حقیقت به آن اشاره کرده، می فرماید: **الشَّرِيعَةُ أَقْوَالِي وَالطَّرِيقَةُ أَعْمَالِي وَالْحَقِيقَةُ أَحْوَالِي**. حقیقت احوال معنوی پیامبر است. این احوال، احوال شهودی پیامبر است که در بالاترین مقام جمال حق را می بیند و حسن الهی بر او ظاهر می گردد و این پس از آن است که حضرت حق از مقام غیب الغیوبی و خلوتخانه خود تجلی کرد و پرده از روی تابناک افکنده است.

با این مقدمات به نزد مولانا، هنرمند، از طرفی عارفی است که متوجه حسن می شود و آن را به چشم جان می بیند و به ظهور می آورد و از طرف دیگر عاشق است. هنر مقام ظهور بطون است که در آن حسن و زیبایی متحقق می شود.

هنرمند در مقام احسان، همه چیز را به حسن می بیند. از جهتی هنرمند مانند رسول می ماند که لطیفه باطنی و ناگفتنی و ناشنیدنی احسان را ظاهر می سازد^{۱۶} تا گوش جان و چشم دل اهل هنر را بر بارید و آنها را به سرزمین حسن ببرد. او مذکر یا یادآور حسن الهی است.

بنابراین در عرفان اسلامی حسن و زیبایی برخلاف آنچه متداول است فقط در قلمرو هنرها طرح نمی شود بلکه این مسأله مربوط به کل وجود است که در آن موجودات به عنوان مظاهر حسن الهی هستند.

اما درباره خود هنر، هیچ گاه در عالم اسلام کلمه هنر به معنایی معادل کلمه art غربی به کار برده نشده است، چنان که در مثنوی مولانا نیز چنین است. هنر حقیقی نزد او مانند دیگر عرفا فضیلت نفسانی است که حاصل دیدن حسن الهی است.

به جای هنر (به معنای جدید) او از لفظ حرفت یا صنعت بهره می جوید. در مثنوی تفاوتی ماهوی میان هنرهای زیبا (fine arts) و دیگر فنون و حرف مثل نجاری و معماری دیده نمی شود. از

ولی وجهه هنری امر از جای دیگر است:

جمله حرفت‌ها یقین از وحی بود
اول او، لیک عقل آن را فرزند
هیچ حرفت را ببین کاین عقل ما
تاند او آموختن بی اوستا؟^{۱۸}

و هنرمند حتی اگر در فن خویش موشکاف هم باشد فقط
به مدد استاد، راه به آنجای دیگری می برد:

گرچه اندر مکر موی اشکاف بد
هیچ پیشه رام بی اوستا نشد
دانش پیشه ازین عقل ار بدی
پیشه بی اوستا حاصل شدی^{۱۹}

ما از هنر فقط مهارت را می بینیم ولی مولانا می گوید آن
رشته‌ای که هنرمند را می‌کشد نمی بینید. پس هنرمند باید
مهارت بینی را کنار گذارده و متوجه کشنده شود:

می روی گه گمره و گه در رشد
رشته پیدا نه و آن کت می‌کشد
اشتر کوری، مهار تو رهین
توکیشش می بین، مهارت را مبین^{۲۰}

باید متوجه گردید که اصل هنر هنرمند حيله و تدبیر کردن
و فن آوری نیست:

چون نکردی هیچ سودی زین حیل
ترک حیلت کن که پیش آید دول
چون یکی لحظه نخوردی بر زفن
ترک من گو، می طلب رب المنن^{۲۱}

پس از ذکر مبادی عرفانی حسن و زیبایی و هنر، اینک به
نگرش مولانا به هنرهای خاص می پردازیم. بیش از همه هنرها
در مثنوی به ترتیب اهمیت از شعر، موسیقی، سماع و نقاشی
سخن رانده شده است. در اینجا اجمالاً به شعر و نقاشی
می پردازیم.

شعر

از میان همه هنرها همواره شعر نزد مولانا مثل اکثر عرفا
مقام رفیعی داشته است. شاعران فارسی اهل عرفان،
زبان آوران و زبان دانان حقیقی زبان فارسی هستند^{۲۲}. عرفان
روح زبان فارسی است. از این رو هرگاه پیوند زبان فارسی از
عرفان و تجربیات عرفانی گسسته شد، این زبان رو به افول نهاد.
از قله‌های زبان فارسی زبان مولانا است و بی تردید به نزد او

حیث ماهوی میان شاعری و نقاشی و نجاری تفاوتی نیست.
گرچه اختلاف مراتب میانشان هست. مصنوع هنری چون به
هنگام ارتباط جان انسان با ساحت قدس پدید می آید و مولود
مقام مشاهده و احسان است، زیبا می باشد و لذا افزودن صفت
"زیبا" به هنر — چنانکه امروزه در مورد بعضی هنرها به کار
می برند — حشو زاید است.

هنرمند نیز جزو طبقه خاصی جدا از عوام الناس نیست.
تقسیم بندی مادر دوره جدید که گروهی هنرمند و اهل زیبایی و
ممتاز و گروهی هم عامه عمیا هستند نزد او معنی ندارد. اهل
هنر هم آدمی ساده است با این تفاوت که در باطن و جان خویش
به مقاماتی رسیده و در صنعت خویش به مهارت‌های دست یافته
است که در اثر هنری عیان می شود. هنرمند قبل از اینکه
صنعتگری بیاموزد باید اهل ادب و تزکیه نفس و فتوت شود.
آنگاه و در حین این سلوک نفسانی است که صنعت خویش را از
استاد که در عین حال مرشد روحانی او نیز هست می آموزد.

و چون همه هنرها منشاء بی آسمانی دارند و هنر برخاسته
از سرچشمه معنویت و عرفان می باشد، پس سلیقه‌های
شخصی یا حالات و نفسانیات فردی در پیدایش آن مدخلیتی
ندارد. به تعبیر مولانا نقاش زمینی کاری را می کند که نقاش
آسمانی می کند. شاعر از خود شعر نمی گوید، محبوب ازلی
است که شعر می گوید. چنگ نواز نیست که می نوازند، مطرب
عشق است که زخمه می زند. هنرمند مانند نی ای می ماند که
نایی در او می نوازند و هرچه این نی تهی تر و عاری تر از خودیت
باشد، نوای نی زن زیباتر و دلنشین تر خواهد بود.

اسرار هنرها و حرف نیز یافته‌های قلبی است نه یافته‌های
ذهنی. این اسرار از استادی به استاد دیگر سینه به سینه منتقل
می شود. مولانا ضمن داستانی در مثنوی آموختن پیشه گور
کنی قابیل را از زاغ نقل می کند و می گوید قابیل حتی این حرفه
که کمترین حرفه‌ها است را از زاغ و او به الهام حق می آموزد:

کندن گوری که کمتر پیشه بود
کی ز فکر و حيله و اندیشه بود؟
گر بدی این فهم مر قابیل را
کی نهادی بر سر او هابیل را؟^{۱۵}

پس هیچ کس به عقل و تدبیر خویش و به فکر و گمان خود
اهل هنر نمی شود بلکه باید تعلیم یابد. تعلیم از استادی یابد که
اهل الهام است^{۱۶}. مولانا گوید:

عقل جزوی عقل استخراج نیست
جز پذیرای فن و محتاج نیست
قابل تعلیم و فهم است این خرد
لیک صاحب وحی تعلیمش دهد^{۱۷}

نهایتاً عقل، بر مهارت و تخصص حرفه‌ای هنرمند می افزاید

اگر هم از مجلای شعر در زبان ظاهر نشود، آن دهان پنهانی های و هوی خود و فغان زان سری را دارد:

دو دهان داریم گویا همچونی
یک دهان پنهان است در لب های وی
یک دهان نالان شده سوی شما
های و هویی در فکنده در هوا
لیک داند هر که او را منظر است
که فغان این سری هم زان سر است^{۲۰}

نقاشی

از دیگر هنرهایی که مولانا در مثنوی از آن یاد می کند نقاشی است. در مثنوی کلمات نقش و نقاش و قلم و تشبیهات مبتنی بر آن فراوان به کار رفته است.

در باره نقاشی و ماهیت آن مولانا داستانی را در دفتر اول مثنوی^{۲۱} نقل و تفسیر می کند که از جهت فهم نگرش وی به نقاشی و منشاء آن و بلکه منشاء همه هنرها حائز اهمیت است. در این داستان که تحت عنوان "مری کردن رومیان و چینیان در علم نقاشی و صورتگری" در مثنوی آمده است، مولانا چنان که خود گوید می خواهد مثالی از "علم نهان" ذکر کند.

و در مثالی خواهی از علم نهان

قصه گواز رومیان و چینیان^{۲۲}

داستان بدین قرار است که چینیان و رومیان هر یک در هنر نقاشی خود را استادتر می دانست و در این باب مجادله می کرد. روزی شاه بر اینکه نشان دهد دعوی کدامیک درست است دو خانه مقابل یکدیگر در اختیار آنان قرار داد و میانشان پرده ای آویخت تا هر یک نقاشی کند به نحوی که یکی از کار دیگری آگه نشود. چینیان برای نقاشی خود رنگ های زیادی استفاده کردند و نقش ها پدید آوردند ولی رومیان از رنگی بهره نجستند و نقشی بر دیوار نکشیدند و در عوض دیوار خانه روبروی چینیان را صیقل زدند و آن را صافی کردند. وقتی کار به انتها رسید، شاه ابتدا دیوارهای چینیان را دید که آنقدر نقاشی های زیبا با رنگ های جذاب در آن پدید آمده بود که به قول مولانا «می ربود آن عقل را و فهم را»، ولی وقتی به سوی رومیان آمد و پرده ها را از میان بالا کشید.

عکس آن تصویر و آن کردارها

زد برین صافی شده دیوارها

هرچه آنجا دید، اینجا به نمود

دیده را از دیده خانه می ربود

مولانا در نتیجه گیری داستان می گوید مراد از رومیان، صوفیان هستند که بی کتاب و فن - و به تعبیر مولانا "بی هنر"

شعر والاترین هنرها و بلکه حقیقت همه آنها است، از این رو آنچه درباره شعر می گوید ماهیتاً در مورد دیگر هنرها صادق است.

با همه تعلق خاطر به شعر، مولانا خود را از جهت صنعتگری و حرفه ای شاعر نمی داند. او خود را ادیب نمی خواند چنان که گفته است: «من از کجا، شعر از کجا، والله که من از شعر بی زارم و پیش من از شعر بدتر کاری نیست»^{۲۳}. و در جای دیگر گوید:

شعر چه باشد بر من تا که از آن لاف زنم

هست مرا فن دیگر غیر فنون شعرا

یا اینکه گوید:

رستم ازین بیت و غزل، ای شه و سلطان ازل

مفتعلن مفتعلن مفتعلن کشت مرا

قافیه و مغلطه را، گو همه سیلاب بپر

پوست بود، پوست بود، درخور مغز شعرا^{۲۴}

شعر مولانا تابع احوال عرفانی و از حیرت و مستی است و بدیهی است که چنین شعری حاصل نبوغ فکری نیست و بلکه وادی الهی است. او خود گوید:

تو مپندار که من شعر به خود می گویم

تا که هشیارم و بیدار یکی دم نزنم^{۲۵}

شعرویی به تعبیر سلطان ولد «خودنمایی نیست، خدا نمایی است»^{۲۶}. بادی است که از طرف گلشن می وزد و بوی گلشن می رساند در حالی که در شعر شعرای حرفه ای همین باد از گلخن آید و از این رو بویی ناخوش دارد. «اگرچه باد یکی است اما گذرگاه مختلف است. هر که را مشامی صحیح باشد فرق هر دو تواند کرد»^{۲۷}. او شاعر حرفه ای نیست بلکه عارف شاعر است.

بدین جهت، جنبه صنعتگری شعر و رعایت لوازم آن مولانا را ملول و آزرده خاطر می کند و می گوید: فاعلاتن فاعلات کشت مرا. و هرگاه به شعر از جهت عروضی و قافیه می اندیشد دلدارش او را متنبه می سازد و می گوید:

قافیه اندیشم و دلدار من

گویدم نیندیش جز دیدار من^{۲۸}

و اگر زبان مانع باشد نهایتاً با زبان بی زبانی می خواهد با

او سخن گوید:

حرف و صوت و گفت را برهم زنم

تا که بی این هر سه با تو دم زنم^{۲۹}

احوال و مواجید حاصل از قرب به حق بدان نحو که عرفا به آن نایل می شوند قبل از اینکه به زبان ظاهر شعری درآید در دهان باطنی یافت می شود و به زبان باطن درمی آید. این معانی

— تصفیه و تخلیه دل کرده‌اند:

رومیان آن صوفیانند ای پدر

بی زتکرار و کتاب و بی هنر

لیک صیقل کرده‌اند آن سینه‌ها

پاک از آز و حرص و بخل و کینه‌ها

از این داستان چند نکته را می‌توان یافت:

اول اینکه، هنر حقیقی بی‌هنری است و بی‌هنر شدن در عوض هنر مقرون به معرفت است و معرفت حقیقی که منشاء هنر است، علم نهان و باطنی است که حاصل درس و عقل و تدبیر نیست بلکه با صافی ساختن دل از اغیار و به اصطلاح با تخلیه و تصفیه بدان دست یافته می‌شود. و صورت زشت از صورت نیکو تمیز داده می‌شود:

آئینه دل صاف باید تا در او

واشناسی صورت زشت از نکو

تا دل تصفیه نگردد، نمی‌تواند تخلیه یعنی آراسته شود. تخلیه دل، مقام هنرمندی و کسب صور خیالی از نقش خانه غیبی است که به تعبیر مولانا آن "صورت بی‌صورت بی‌حد غیب" بر صفحه دل نقش می‌بندد و در اثر هنری به شهادت و به منصف ظهور درمی‌آید:

آن صفای آینه و صف دل است

صورت بی‌منتها را قابل است

صورت بی‌صورت بی‌حد غیب

ز آینه دل تافت بر موسی زجیب

گرچه آن صورت ننگند در فلک

نه به عرش و فرش و دریا و سمک

زانکه محدودست و معدوست آن

آینه دل را نباشد حد، بدان^{۲۳}

شدت حسن صورت و طراوت آن دلیل بر زیبایی سیرت و صفای نفس است و از طرفی ازدیاد صفای نفس موجب اشتداد تجلی وجه غیبی و به تعبیر عرفا مقام لامقام و ساحت قدس (the Holy) می‌گردد، بنابراین هر اندازه که صورت زیباتر باشد، تجلی امر غیبی شدیدتر می‌شود^{۲۴} و برحسب اشتداد آن عشق نیز شدت می‌یابد در این عشق و شوق تجلیات هنری نمودار می‌شود و هنر شکل می‌یابد. اما اگرچه صورت زیبا متناسب با معنا است ولی آنچه انسان را جذب می‌کند همان معنای پنهانی است که نمی‌داند چیست و جاذبه‌اش انسان را به خود می‌کشاند. از این منظر هنر در مقام حس متوقف نمی‌شود:

آنچه معشوق است صورت نیست آن

خواه عشق این جهان، خواه آن جهان

آنچه بر صورت تو عاشق گشته‌ای

چون برون شد جان بجرایش هشته‌ای^{۲۵}

با این حساب معنای این صورت، خدا است:

گفت المعنی هوالله شیخ دین

بحر معنی‌های رب العالمین^{۲۶}

نکته دیگر اینکه چینیان نقاشی‌ای با رنگ و به تقلید از طبیعت پدید آوردند و نقاشی آنها بنا بر اصطلاحات جدید جنبه ناتورالیستی و representational داشت.

در نقاشی ناتورالیستی سعی می‌شود همه اجزای طبیعت و عالم خارج چنان که انسان به حواس ظاهری آنها را درمی‌یابد، نشان داده شود تا حط حسی برده شود.

اصولاً در هیچ یک از هنرها در تمدن اسلامی چنین چیزی

مقبول نبوده و مفهومی نداشته است. در این داستان مثنوی،

رومیان همان نقش‌های چینیان را پدید آوردند منتها با این تفاوت

که نقاشی آنها نمایش (representation) عالم طبیعت به مدد

حواس ظاهری و چنان‌که در عالم فیزیکی هستند نبود بلکه

مشاهده درونی، معانی و صوری (ideas) بود که حقیقت همین

موجودات طبیعی هستند آن هم به مدد حواس باطن و در پرتوی

نور الهی و از آن جهت که جمال الهی را نشان می‌دهد نه

عالم فیزیکی خارجی را. این صورخیالی را هنرمند کشف می‌کند.^{۲۷}

در همین باب، مولوی در دفتر چهارم مثنوی قصه صوفی‌ای را

نقل می‌کند که در میان گلستان سر به زانوی مراقبت فروبرده

بود و یارانش به اعتراض گفتند که سر برآور و بر گلستان و

ریاحین و مرغان و دیگر آثار رحمت حق تفرج کن.

صوفی در جواب گفت: آثار حق، آثاری است که در دل است

و آثار خارجی، آثار آن آثار در دل است:

گفت آثارش دل است ای بوالهوس

آن برون، آثار آتارست و بس

باغ‌ها و سبزه‌ها در عین جان

بر برون عکسش چو در آب روان

آن خیال باغ باشد اندر آب

که کند از لطف آب آن اضطراب

باغ‌ها و میوه‌ها اندر دل است

عکس لطف آن برین آب و گلست^{۲۸}

بدین قرار هنرمند حقیقت موجودات را در دل می‌جوید و

عکس آنها را در اثر هنری در بیرون می‌نمایاند نه اینکه تقلید از

موجودات خارجی کند. چرا که آنچه در دل می‌یابد حقیقت

موجود خارجی است. پس اثر هنری به حقیقت موجود

محسوس خارجی نزدیکتر است.

از این رو فرق چینیان و رومیان این بود که یکی پذیرنده صور

بود و دیگری فقط می‌نمود (representational)^{۲۹}:

نیست دید رنگ بی نور برون

هم چنین رنگ خیال اندرون

این برون از آفتاب و از سها

و اندرون از عکس انوار علی

نور نور چشم خود نور دل است

نور چشم از نودها حاصل است

باز نور نور دل نور خدا است

کوز نور عقل و حس پاک و جدا است^{۴۰}

پس هنرمند بیش از آنکه اهل اندیشه و تدبیر و فکر خودی

باشد باید اهل تذکر و یاد و خاطر و آشنایی باشد:

رفت فکر و روشنایی یافتند

نحر و بحر آشنایی یافتند^{۴۱}

همین یاد و ذکر مقدمه نوعی معرفت و فکر می شود که

مطلوب مولانا است نه فکر حیلت اندیش.

ذکر آرد فکر را در اهتزاز

ذکر را خورشید این افسرده ساز^{۴۲}

و همین فکر است که راه به دوست و مقام مشاهده جمال

شاهد ازلی و احسان می گشاید و هنرمند هنرمند می گردد:

فکر آن باشد که بگشاید رهی

راه آن باشد که پیش آید شهی

شاه آن باشد که از خود شه بود

نه به مخزن ها و لشکر شه شود

تا بماند شاهی او سرمدی

همچو عز ملک دین احمدی^{۴۳}

بدین قرار به هیچ وجه نمی توان منشاء هنر را احساسات

(aisthesis) و عواطف یا مقصد آن را ایجاد لذت حسی در

مخاطب دانست چنان که در هنر مدرن می پندارند و در ابداع

خود لفظ زیبایی شناسی (aesthetics) نیز ملحوظ بوده است. از

اینجا به نکته دیگری در این داستان می رسیم. و آن اینکه نزد

مولانا اصل هنر از عالم بی رنگی و نیستی است. شاعر تا هشیار

و بیدار باشد دم نمی زند. نقاش نیز تا نقاش ازلی قلم به دست

نگیرد، نقشی نمی کشد. کارگاه هنری، کارگاه نیستی است و

استادان همه به دنبال نیستی هستند و نیستی می آموزند. این

مطلب را مولانا در مواضع مختلف مثنوی تذکر می دهد. از جمله

در دفتر ششم گوید:

چون شنیدی شرح بحر نیستی

کوش دایم تا بر این بحر ایستی

چون که اصل کارگاه آن نیستی است

که خلأ و بی نشان است و تهی است

جمله استادان، پی اظهار کار

نیستی جویند و جای انکسار

لاجرم استاد استادان صمد

کارگاهش نیستی و لا بود

هر کجا این نیستی افزون تر است

کار حق و کارگاهش آن سراسر است^{۴۴}

و این نیستی از برای آن است که هنرمند تا نیست نشود،

حضرت دوست در او نقشی پدید نیاورد. فقط بر کاغذ ننوشته

نویسند و بر زمین کاشته نشده تخم بکارند:

هست مطلق، کارساز نیستی است

کارگاه هست کن، جز نیست چیست

بر نوشته هیچ بنویسد کسی

یا نهالی کارد اندر مغرسی

کاغذی جوید که آن بنوشته نیست

تخم کارد موضعی که کشته نیست

ای برادر موضع ناکشته باش

کاغذ اسپید نابنوشته باش

تا مشرف گردی از نون و القلم

تا بکارد در تو تخم آن ذوالکرم^{۴۵}

البته نیستی حاصل استعمال چرس و بنگ نه تنها مطلوب

مولانا نیست، بلکه ننگ است:

تادمی از هوشیاری وارهند

ننگ خمر و بنگ بر خود می نهند^{۴۶}

چرا که نیستی باید از جانب حق باشد تا حسن و زیبایی

حضرت حق دیده شود و هنرمند هنرمند گردد نه خیالات و

اوهام نفسانی.

نیستی باید که آن از حق بود

تا که ببند اندر آن حسن احد^{۴۷}

نتیجه‌گیری

مولانا خود عارفی هنرمند است. او اگر زبان نمی‌گشود و هنرمندی نمی‌کرد باز هم مانند دیگر عارفان، های و هوی پنهانی خود را داشت. فرق او با دیگر عارفان این است که زبان به هنرمندی گشوده است و هنر مقام اظهار است. در این مقام او هنرمندی اهل شعر و موسیقی و سماع و نقاشی است. گرچه مثنوی شاعران والای ادبی دارد ولی ادبیات گویی نیست و مولانا اولاً ادیب نبوده است. مثنوی او حدیث احسن حسن الهی و شور عاشقانه است. برای اینکه به درستی بتوانیم با مولانا هم‌زبان شویم باید چنان شویم که او درباره خود گوید:

جرعه‌ای بر ریختی زان خُفیه جام

بر زمین خاک من کاءس الکرام

جرعه حسن است اندر خاک گش^{۴۹}

که به صد دل روز و شب می‌بوسیش

جرعه خاک آمیز چون مجنون کند

مر ترا تا صلف او خود چون کند؟^{۵۰}

و این احوال پختگان طریق عرفان است که خامان آن را نمی‌فهمند:

در نیاید حال پخته هیچ خام^{۵۱}

پس سخن کوتاه باید والسلام^{۵۱}

چنان‌که دیدیم نگرش عارفانی مثل مولانا به حسن و زیبایی و هنرها به گونه‌ای کاملاً متفاوت از آن است که ما در دوره جدید به آن خو کرده‌ایم. از این رو ورود به عالم معنوی وی که نمونه برجسته عارفان مسلمان است و درک جایگاه مقام رفیع حسن و زیبایی در این عالم، برای کسی که انسی با آن ندارد و خبری از آن نشنیده است دشوار و بلکه غیرممکن است و چه بسا از ظن خود اقوالی را به زبان آورد که مولانا با آن بیگانه است. مولوی که خود ملتفت این معنا بوده در ابتدای مثنوی می‌گوید:

هرکسی از ظن خود شد یار من

از درون من بخت اسرار من^{۴۸}

ناله مولانا حاکی از سر مولانا است و فهم این سر مستلزم هم‌زبانی با اوست و هم‌زبانی هم به گفته خود مولانا از هم‌دلی پیدا می‌شود. آنچه ما امروزه درباره زیبایی می‌پنداریم و درباره هنرها می‌اندیشیم در عالم مولانا غریبه است.

همان‌طور که اقوال مولانا نیز برای ما عجیب و دور از ذهن است. به هر تقدیر مثنوی او کتابی عارفانه و هنرمندانه است که خود از هنرها یعنی نواختن نی آغاز می‌شود (بشنو این نی چون حکایت می‌کند). نی‌ای که نابی‌اش حضرت دوست است و با شرح حسن در داستان دژ هوش ربا ناتمام می‌ماند چون حدیث حسن تمامی ندارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱ مثنوی مولوی، تصحیح نیکلسون، دفتر اول، ابیات ۵۹۸ - ۶۰۰. در این نوشته تمام ارجاعات به مثنوی از روی همین طبع است مگر اینکه به طبع‌های دیگر تصریح شود.

۲ از گروه کسانی که چنین اعتقاد دارند مثلاً می‌توان به کتاب عربی تهافت مفهوم علم الجمال الاسلامی، تالیف سعید توفیق، قاهره، ۱۹۸۹ اشاره کرد. وی در سراسر این کتاب سعی می‌کند که نشان دهد اصولاً مفهوم علم الجمال (زیبایی‌شناسی) دارای تهافت یا تناقض است.

۳ از کسانی که قائلند «فیلسوفان عمده مسلمان هیچ اثر خاصی در موضوع زیبایی‌شناسی به وجود نیاوردند ولی در آثارشان به مطالبی اشاره می‌کنند که فیلسوفان معاصر می‌توانند آنها را تحت این عنوان مورد بررسی قرار دهند» دیورا بلاک (Deborah Black) است در:

Encyclopedia of Philosophy, London and New York, 1998, Vol. 1. P. Routledge

۴ چنان‌که از عنوان این مقاله برمی‌آید بحث فعلی فقط در حد طرح مسأله و تمهید مقدمات است و شرح تفصیلی و میسوط این مبادی و طرح مطالبی از قبیل بحث خیال، رابطه صورت و معنا، بی‌غرض بودن هنر و سمبولیسم هنری مجال دیگری می‌طلبد و از محدوده این مجوز خارج است.

۵ مشارق الدراری، سعیدالدین فرغانی، تصحیح سید جلال آشتیانی، مشهد، ۱۳۵۷، ص ۱۲۱.

۶ افلاطون حسن و خیر مطلق را ekphanestaton یعنی درخشنده‌ترین و تابنده‌ترین می‌خواند. اصولاً نزد یونانیان باستان موجود (on) یک‌پدیدار یا مظهر (Phainomenon) است و مساوی با زیبا (kalon) می‌باشد.

۷ هفت اورنگ جامی، تصحیح اعلاخان افصح راد و حسین احمد تربیت، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۴.

۸ این حدیث در منابع مختلف روایی از جمله صحیح مسلم (کتاب الصيد، ص ۵۷) آمده است.

- ۹ مثنوی، دفتر پنجم، بیت ۳۲۳۹.
- ۱۰ مثنوی، دفتر ششم، ابیات ۳۶۴۶ - ۳۶۴۰.
- ۱۱ مثنوی، همانجا.
- ۱۲ کلیات شمس تبریزی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، ج ۱، بیت ۱۵۳۲.
- ۱۳ درباره این حدیث و اصولاً بحث درباره احسان کتاب فصوص الحکم ابن عربی در بخش "فص حکمة الاحسانیه فی کلمة القمانیه" و شروح این کتاب از بهترین مراجع است.
- ۱۴ به بیان دیگر زیبایی در مقام ولایت، به معنای عرفانی آن، است که عیان می‌گردد. ولایت باطن و جان رسالت است. در مقام ولایت، ولی به احوالی شبیه آنچه پیامبر فرمود دست می‌یابد و به مقام مشاهده یا احسان می‌رسد.
- ۱۵ مثنوی، دفتر چهارم، ابیات ۲ - ۱۳۰۱.
- ۱۶ به همین دلیل بحث درباره هنرمندان و طبقات و صنوف آنان در عالم اسلام در ضمن فتوت‌نامه‌ها آمده است. در این باره مقاله "آیین جوانمردان و طریقت معماران" تالیف دکتر هادی ندیمی، مندرج در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، ج ۲، ص ۴۷۴ - ۴۴۹ نکات آموزنده دارد.
- ۱۷ مثنوی، ابیات ۶ - ۱۲۹۵.
- ۱۸ مثنوی، ابیات ۸ - ۱۲۹۷.
- ۱۹ مثنوی، ابیات ۱۳۰۰ - ۱۲۹۹.
- ۲۰ مثنوی، ابیات ۲ - ۱۳۲۲.
- ۲۱ مثنوی، دفتر دوم، ۳ - ۳۱۷۲.
- ۲۲ درباره نسبت میان زبان فارسی و عرفان و تصوف اسلامی و تقدس عرفانی زبان فارسی رجوع کنید به دکتر نصرالله پورجوادی، "حکمت دینی و تقدس زبان فارسی" مندرج در بوی جان، تهران، ۱۳۷۲، ص ۲۷ - ۱.
- ۲۳ زندگی‌نامه مولانا جلال‌الدین مولوی، فریدون بن احمد سپهسالار، با مقدمه سعید نفیسی، اقبال، تهران، ۱۳۶۸، ص ۶۹.
- ۲۴ کلیات شمس تبریزی، ج ۱، ابیات ۷ - ۴۸۶.
- ۲۵ جذبات الهیه، منتخبات کلیات شمس الدین تبریزی، گردآورنده شیخ اسدالله ایزدگشسب، انتشارات حقیقت، ۱۳۷۸، ص ۲۴۰.
- ۲۶ سپهسالار، ص ۷۱. در آنجا از قول سلطان ولد در بیان فرق میان شعر اولیا و متکلمان آمده است:
«شعر اولیاء الله همه تفسیرست و اسرار قرآن زیرا که ایشان از خود نیست گشته‌اند و به خدا قائمند.
حرکت و سکون ایشان از حق است... به خلاف شعر شعرا که از فکر و خیالات گفته‌اند و غرضشان از آن اظهار فضل و خودنمایی بود. این جماعت شعر اولیاء را همچو شعر خود می‌پندارند و نمی‌دانند که درحقیقت فعل و قول ایشان از خالقست و مخلوق را در آن مدخل نیست.»
- ۲۷ همانجا.
- ۲۸ مثنوی، دفتر اول، بیت ۱۷۲۷.
- ۲۹ مثنوی، بیت ۱۷۳۰.
- ۳۰ مثنوی، دفتر ششم، ابیات ۴ - ۲۰۰۲.
- ۳۱ مثنوی، دفتر اول، ابیات ۳۴۹۹ - ۳۴۶۷. این داستان را غزالی در احیاء علوم الدین نیز آورده با این تفاوت که در آنجا چینیان صیقل زدند و رومیان رنگ‌پردازی کردند. انوری نیز در اشعار خود آن را به صورت رقابت بین دو گروه نقاشان چین آن را آورده است. حکیم نظامی هم در اسکندرنامه آن را به گونه‌ای آورده که چینیان صیقل‌گر بودند و رومیان صورتگر (فروزانفر، مأخذ قصص و تمثیلات مثنوی، صص ۵ - ۲۳). درباره سبب این تغییر گفته شده که «شاید تاحدی از آن رو باشد که گوینده می‌خواهد طریقه تصوف را به اهل روم که مخاطب و مستمع او هستند منسوب دارد. ممکن است این نکته هم که در آن ایام نقاشی اهل چین نزد مسلمین شهرت داشت و صنعت آئینه‌سازی با نام اسکندر که رومی خوانده می‌شده است، همراه بوده است از اسباب این تصرف مولانا در روایت غزالی بوده است» (زرین کوب، عبدالحسین، بحر در کوزه، ص ۲۰۸).
- ۳۲ مثنوی، بیت ۳۴۶۶.
- ۳۳ همانجا، ابیات ۸ - ۳۴۸۵.
- ۳۴ بیان السعادة فی مقامات العبادة، حاج سلطان محمد سلطان‌علیشاه گنابادی، ج ۲، ص ۳۵۵.
- ۳۵ مثنوی، دفتر دوم، ابیات ۴ - ۷۰۲.
- ۳۶ مثنوی، دفتر اول، بیت ۳۳۲۸.
- ۳۷ هنر که ماهیتاً با صور خیالی سروکار دارد با "تشبیه" ارتباط نزدیک دارد و می‌خواهد حضور حق را در همه جا ناظر باشد. حال اگر صور هنری که اساساً خیالی هستند بخواهند توحید را بیان کنند باید زیبایی مخلوق را چنان نشان دهند که متعلق به خود آنان مستقلاً نیست بلکه متعلق به خدا است در این حال هیچ‌گاه نمی‌توان تصور کرد که خود شخص یا شیء مستقلاً زیبا باشد بلکه چون حسن حق را نشان می‌دهد، زیبا است. رک: p.298, Chitick, William, Vision of Islam, مثنوی، دفتر چهارم، ابیات ۱۳۶۵ - ۱۳۶۲.
- ۳۹ دو واژه "پذیرنده" و "نمودن" واژگانی هستند که در فرق هنر چینیان و رومیان، نظامی نیز آنها را در اسکندرنامه آورده است. او می‌گوید:
همین در میانه یکی فرق بود که این می‌پذیرفت و آن می‌نمود
هر آن نقش کان صغه گیرنده شد به افروزش این سو پذیرنده شد
(منقول از ماء خذ قصص و تمثیلات مثنوی، ص ۲۴).
- ۴۰ مثنوی، دفتر اول، بیت ۱۱۲۷ - ۱۱۲۴.
- ۴۱ مثنوی، دفتر اول، بیت ۳۴۹۴.
- ۴۲ مثنوی، دفتر ششم، بیت ۱۴۷۶.
- ۴۳ مثنوی، دفتر دوم، ۹ - ۳۲۰۷.
- ۴۴ مثنوی، دفتر ششم، ابیات ۷۰ - ۱۴۶۶.
- ۴۵ مثنوی، دفتر پنجم، ابیات ۴ - ۱۹۶۰.

- ۴۶ مثنوی، دفتر ششم، بیت ۲۲۵.
۴۷ مثنوی، کلاله خاور، ص ۲۵۵، سطر ۱۹.
۴۸ مثنوی، دفتر اول، بیت ۶.
۴۹ گش = خوب و زیبا.
۵۰ مثنوی، دفتر پنجم، ابیات ۴ - ۲۷۲.
۵۱ مثنوی، دفتر اول، بیت ۵.

منابع و مآخذ

- ایزدگشسب، اسدالله، جذبات الهیه: منتخبات کلیات شمس‌الدین تبریزی، انتشارات حقیقت، تهران، ۱۳۷۸.
پورجوادی، نصرالله، "حکمت دینی و تقدس زبان فارسی" در کتاب بوی جان، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۲.
جامی، عبدالرحمن، هفت اورنگ، تصحیح اعلاخان افصح راد و حسین احمد تربیت، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۸، ج ۲.
زرین کوب، عبدالحسین، بحر در کوزه، تهران، ۱۳۷۹.
سپهسالار، فریدون بن احمد، زندگی‌نامه مولانا جلال‌الدین مولوی، اقبال، تهران، ۱۳۶۸.
فرغانی، سعیدالدین، مشارق الدراری، تصحیح سید جلال آشتیانی، مشهد، ۱۳۵۷.
فروزانفر، بدیع‌الزمان، مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی، چاپ انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۲.
مولوی، مثنوی معنوی، تصحیح رینولد نیکلسون، افست ایران.
مولوی، کلیات شمس تبریزی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران، ۱۳۷۲.
ندیمی، هادی، "آیین جوانمردان و طریقت معماران، در مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، انتشارات میراث فرهنگی کشور، ج ۲، تهران، ۱۳۷۴.

عربی

- ابن عربی، فصوص الحکم، تصحیح ابوالعلاء عقیفی، بیروت، ۱۹۸۰.
سعید توفیق، تهافت مفهوم علم الجمال الاسلامی، قاهره، ۱۹۸۹.
سلطان علیشاه، حاج ملا سلطان محمد، بیان السعادة فی مقامات العباده، چاپ سوم، انتشارات حقیقت، تهران، ۱۳۸۱.

انگلیسی

- Deborah L. Black, "Aesthetics in Islamic Philosophy", in Routledge Encyclopedia of Philosophy, editor Edward Craig, London and New York, 1998, Vol. 1, P. 75-79.
Sachiko Murata and William Chittik, The Vision of Islam, 1994.
Salim Kemal, "Aesthetics", in History of Islamic Philosophy, edited by S.H. Nasr and Oliver Leaman, Vol. 2, P. 969-978.